

### III

## SINDIKATI IN TRIPARTIZEM: NEKATERA SPOROČILA IZ EVROPSKEGA OKOLJA

UDK: 331.105.6(4)

### EVROPSKEMU SINDIKALNEMU TRENUTKU NAPROTI

Tonči Kuzmanić

*Če govorimo o sindikalnem trenutku Evrope, smo v položaju, ko se vladajoči razredi tako Zahoda kot Vzhoda počutijo zadosti močne, da na hitro obračunajo z zaposlenimi. Temu seveda kot nalašč botrujeta "nokautirani socializem" in "razpadli komunizem". Zdi se, da ima po tolikih desetletjih "triumfalni kapitalizem" spet priložnost za to, da vzpostavi delovne odnose po lastni podobi. To pomeni, da (tudi nasilno) zniža produkcijske stroške, zviša mednarodno konkurenčnost nacionalnega gospodarstva, da depolitizira ter marginalizira tako sindikate kot tudi (ne)zaposlene. Da jih pač postavi na "pravo mesto", oz. jim vzame "pravo mero". Morda smo ponovno pred vrati novega "contestation" obdobja, obdobja spopadanja in konfrontiranja in sicer tako med svetovi delodajalcev in delojemalcev na eni kot tudi spopadov med tem svetom in svetom marginaliziranih, iz družb izključenih osebkov na drugi strani.*

sindikati, obdobje spopadanja, zaposlovalci in zaposleni

*When reflecting upon the current trade union situation in Europe, we are in a position, when the ruling classes in the West as well as in the East feel powerful enough, to settle accounts with those employed. A "socialism knocked out" and a "disintegrated communism" are of course in favour of such a development. It seems that after many decades, "triumphant capitalism" has a new opportunity to shape working relations according to its own image. This implies that it lowers production costs (if need be, violently), heightens the international competitiveness of the national economy and depoliticizes and marginalizes trade unions as well as those who are (un)employed. To put them in their "proper position", i.e. to "give them their measure". It may be that we are witnessing a "contestation" period, a period of clashes and confrontation, between employers and employees on the one hand, and between the world of work and the world of the marginalized, those expelled from society, on the other.*

trade unions, contestation period, employers and employees

## I. Uvod ali skica za tri obdobja pojovne zgodovine

Eden osrednjih italijanskih in evropskih teoretikov sindikalnega pravi, da je večina zahodnoevropskih delavskih gibanj v zadnjih petindvajsetih letih prešla tri razvojna obdobja: obdobje kolektivne mobilizacije, obdobje koncertacije (sporazumevanja) ter obdobje fleksibilnosti (Regini, 1992).

Za kolektivno mobilizacijo pravi, da je bila značilna za pozna šestdeseta in za zgodnja sedemdeseta leta. To je bilo obdobje zaostrovanja industrijskih konfliktov, še posebej t.i. militantnosti rank-and-file (bojevitosti, ki "prihaja iz baze", kot bi se temu reklo v samoupravnem žargonu). To naj bi bilo najmočnejše leta 1968 v Franciji in v Italiji, vendar pa tudi anglo-saksonski svet ni bil izvzet. Osrednji aspekt takratnih spopadov je bilo razmerje med sindikati in delavci z glavnim vprašanjem, ali so sindikati zmožni prilagoditi se vedno radikalnejšim delavskih zahtevam ter prevesti te interese v tradicionalne kanale predstavljanja oz. posredovanja. Različni nacionalni sindikati (kot tudi vlade) so se na tovrstne pojave militantnosti seveda različno odzvali, vendar pa so sindikati na splošno po njihovi zaslugi pridobili, saj se je znova potrjevalo, da industrijski red brez njih pač ni možen. Ena posledic obdobja militantnosti je bila, da so modeli iz štiridesetih let, ki so državo varovali pred konflikti (vojna), prehenali obstajati. Nastali so do delavk in delavcev neprijazni državni sistemi, ki so imeli več varovalk pred militantnostjo. Po drugi plati je to pomenilo, da so se v tem obdobju nakopičila številna nasprotja in da se niso mogla institucionalno sprostiti. Drugače povedano, ko so prišli na dan, so privzeli obliko razdiralnega ravnanja.

Za drugo obdobje bi lahko rekli, da je bilo obdobje sodelovanja. Sindikati ostanejo močni, v sedemdesetih pa se sindikalna gibanja vendarle poležejo. Ker glede sindikalne participacije ni bilo boljših rešitev, so se vse udeležene strani prijele tistega, kar je bilo naravno: participacije sindikatov v upravljanju ekonomskih in socialnih politik. V tem smislu imamo lahko sedemdeseta in zgodnja osemdeseta leta za desetletje socialnega sodelovanja, partnerstva. Osrednje vprašanje ni bil več odnos med sindikati in delavci, temveč razmerje med delom in državo. To, kar se v sindikalnem žargonu najpogosteje imenuje sporazumevanje (concertation), je tukaj pomenilo zelo spolitizirano obliko pogajanj. Spolitizirano predvsem v tem smislu, da so bili v te skupne, zvečine politične in ideološke procese, zajeti tako vlade kot delodajalci in delojemalci. In prav ta proces menjave med tremi partnerji je postal izjemno pomeben. Legitimnost skoraj vseh razvitih družb (evropskih še posebej) v osemdesetih je slonela prav na tej t.i. "menjalni legitimnosti". Ena od značilnosti te, pogojno rečeno, politične menjave, je bila visoka centraliziranost. Se pravi, da je proces sporazumevanja potekal predvsem na nacionalni ali pa na neki podobno visoki hierarhični ravni (vladni, državni), odvisno od načina urejenosti industrijskih odnosov v posamezni državi (Cooper, 1982).

Tretje obdobje, se pravi osemdeseta leta, imenuje Regini obdobje fleksibilnosti (Atkinson, 1987; Boyer, 1988; Pollert, 1991). Organizacija dela je postajala čedalje bolj "postfordistična", se pravi že na prvi pogled bolj fleksibilna in neobvezna. Nastanejo novi koncepti produkcije, t.i. diverzificirane, kvalitetne produkcije, ki pa pripeljejo tudi do rastoče diverzifikacije delovne sile. Drugače povedano, delodajalci se niso več toliko zanimali za t.i. industrijske odnose ker več ni bilo resne potrebe, da bi se s tem ukvarjali. Presedlali so na pozicijo, da morajo iskati drugačne načine urejanja odnosov s sindikati in delavci, ki ne bodo nujno enotni. Raven nacionalnega in

sindikalnega začne izgubljati pomen. Če k temu prištejemo prihod japonskih antisindikalističnih prijemov v Evropo z japonskimi naložbami v osemdesetih, je slika še nekoliko popolnejša (Daubler & Lechner, 1991).

Posledica tega je kajpak pomemben splošni preskok: osrednja gravitacijska točka ekonomskega in industrijskega sistema se je s splošne, makroekonomske ravni premaknila na mikro raven, na raven podjetja ("firme", "kompanije"). Osrednja točka nanašanj je postal posamezni ali delno združeni manager, ne več država (značilno zahodno odmiranje države in političnega pred iztekom tisočletja). V ospredje je stopilo navezovanje na podjetje in na ideologijo podjetništva. Osrednji ideologem osemdesetih je v tem smislu vzpostavljanje razmerja med delom in managementom. Če na zadevo pogledamo iz perspektive sindikatov, potem je bila njihova slabitev v osemdesetih ena osrednjih značilnosti (Crouch, 1993).

## II. Revolucionarni zasuk na prelomu v devetdeseta

Gledano z druge plati (kolikor ne govorimo v ozko sindikalno obarvanih kategorijah) je sredi devetdesetih že moč videti, da se približno desetletje in pol trajajoči proces približuje svojemu koncu. Prihaja čas, ko bo treba použiti številne plodove, ki so bili zasejani ali pa so začeli zoreti nekje na prehodu iz sedemdesetih v osemdeseta leta. Gre za pojave, ki jih v različnih terminologijah imenujejo neokonzervativna ali "desna revolucija". Zanj velja, da naj bi stala na temeljih "postindustrializma" in "postmodernizma". Ta pojav pa je po drugi svetovni vojni pripeljal do najradikalnejšega, revolucionarnega zasuka v razmerju med - tradicionalno rečeno - delom in kapitalom. Najbolj vidne posledice tega pa je že po definiciji zaslediti v sindikalnih razmerjih (Müller-Jentsch, 1988; Millward et al., 1992; Naschold et al., 1993).

Obstajata dve vrsti velikih, nekateri pravijo tudi "epohalnih" dosežkov tega obdobja, ki ob izteku tega stoletja in tisočletja ustvarjajo neko "novo stanje"/"novo dobo". Najprej je tukaj (začasno?) umikanje stare evropske ideološko-kulturne, tradicijske ter ne nazadnje tudi rasistične razlike med t.i. Vzhodom in Zahodom: predvsem Vzhodom in Zahodom Evrope. Seveda ne umikanje v smislu izginotja, v pomenu popolnega izničenja te razlike, pač pa prej nekakšna potlačitev ali celo zadušitev pod "blažilnimi", predvsem pa "dušilnimi" učinki blazine, ki se imenuje demokracija. Če za prvi dosežek, pridušitev nasprotij, velja, da je nekoliko bolj abstraktnega, simbolnega pomena, pa so učinki drugega bolj empirični, praktični in oprijemljivi.

Dve plati opredeljujeta raven tega "bolj oprijemljivega dosežka". Na t.i. Zahodu smo v obdobju zadnjega desetletja in pol priče intenzivnim procesom demontaže države blaginje. Če je soditi po kompetentnih mnenjih tistih, ki se ukvarjajo z vprašanji držav blaginje in sindikalnimi problemi, potem vse kaže, da je "the current deconstruction of the post-war model of labour relations... irreversible" (Visser, v Ferner & Hyman, 1992: 351).

Podobni, toda nekoliko bolj surovi procesi so potekali na Vzhodu, kjer je prišlo do demontaže socialistične države blaginje, tistega, kar se je v preteklosti imenovalo socializem, oz., povedano v terminologiji hladne vojne, "totalitarizem" brez nadaljnjih določil. Na Vzhodu se je v resnici

zgodilo bistveno več. Ker so bili vzhodnoevropski organski (Harding, 1984) državni (ne pa "zgolj družbeni") sistemi takšne ali drugačne blaginje (ki jih zavoljo različnega nastanka, bistveno drugačnega zgodovinskega razvoja ter samega pomena "blaginje" nikakor ni moč neposredno primerjati s tistimi na Zahodu) neposredno povezani s političnimi in celo v ožjem pomenu državnimi vprašanji (zato tudi z vojnami), je bilo zanimivo opazovati tole: pri demontaži države blaginje na zahodu smo bili priče velikanskemu pesimizmu, ogorčenju ter "upiranju z vsemi sredstvi".<sup>1</sup> Na Zahodu se je takrat, ko je tudi šlo za delavske (v manjši meri pa tudi ustrezno sindikalno organizirane) množice, vse skupaj dogajalo precej drugače. Proces je v določeni meri potekal nasprotno od tistega na Zahodu. Demontažo države blaginje je spremljal neverjeten optimizem in celo nekakšno hlastanje po izničenju socializma blaginje (welfare socialism, Black, 1984: 46) in z njo države! Pomemben del razlogov, ki so botrovali, je moč pojasniti razmeroma preprosto. Obstajala je nepripravljenost, naivnost ter neizobraženost (s prvinsko neobveščenostjo vred) tako navadnih delavcev pa tudi in predvsem inteligence. Socialistična ("vzhodnjaška") socialna država je bila izničena najprej tako, da so jo simbolno (ideološko, politično) izenačili z "totalitarizmom". Proces civilnodružbene, se pravi nacionalistične in patriotske (domovinske, ne "statalistične") kontraindoktrinacije je šel tako daleč, da je bilo "že na prvi pogled" jasno, da je socialna država isto kot "socialistična država" in da je to isto kot "stalinistična država", kar "v bistvu" pomeni "totalitarizem" (Kuzmanič, 1993). Nekoliko ironično rečeno, slepa nacionalkulturalniška kritika je šla tako daleč, da je prišla do absurdne argumentacije, katere račune je šele treba plačevati oz. jih bo treba plačevati dolgo v prihodnost. V svoji ideološko zaslepljeni in neanalitični vnemi je prišla namreč do tiste točke, ko so bile vse krave črne: vse je bilo totalitarizem, pa naj je šlo za stalinizem, fašizem, nacizem, socializem ali pa za prvine socialne države. Gotovo ne bo odveč poudariti, da "totalitarizem", o katerem govorim, ni bil analitični pojem kot pri H. Arendt (1973) ali pri podobnih konceptualizacijah, temveč preprosta kontraideološka (zrcalna) pamfletistična drža, ki se je najpogosteje pojavljala na ravni denunciacije in ne analitičnega prijema.

Skratka, medtem ko so na Zahodu za časa Reagana, Thatcherjeve in podobnih rešiteljev zahodnega sveta "morale in svobode" hudovali in vseskozi vsaj nergali ter štrajkali ali pa vsaj demonstrirali zoper pobudnike "novega svetovnega (ekonomskega, socialnega in političnega) reda", so na Vzhodu s frenetičnim ploskanjem dočakali zrušenje ponekod dokaj korektno urejenih socialnih odnosov. Posebej intenzivno je to bilo v deželah nekdanje Jugoslavije, kjer se je na grmadi sežigal dokazljivo socialno najuspešnejši sistem nekdanjih "vzhodnjaških totalitarnih social(istič)nih sistemov", sistem, ki je na številnih točkah socialnega prekašal celo posamezne zahodne različice države blaginje.

Medtem ko je torej na Zahodu ob procesih demontaže države blaginje potekal spopad kontrapolitičnih in socialnih subjektov, ki je iniciral nastanek "obrambnih socialnih mrež" (od ravni vsakdanega življenja prek sindikalnih aktivnosti tja do opozicijskih političnih strank), so na Vzhodu potekali le blagi procesi treznjenja po neprespani revolucionarni noči. Na Zahodu je proces demontaže države blaginje pripeljal, med drugim, tudi do ponovne zaostritve odnosa med delom in kapitalom. To se je zgodilo na ravni političnega tudi v obliki zaostritve razmerja med levico in desnico, obenem pa je prihajalo do številnih sprememb vlad, do spremenjenih sindikalnih strategij itd. V primerjavi s tem na Vzhodu še vedno visoko kotirajo mnogi politično in intelektu-

alno nepismeni, ki razlagajo, kako pravzaprav ni več ne levice in ne desnice, ker je v postindustrialnih, postsocialističnih, postmodernih in podobnih post-izmih "vse drugače", tako kot "še ni bilo nikoli doslej". V končni instanci bi naj bilo "vse-eno", glavno je, da "smo dobili svojo državo". Tako so na Zahodu tako rekoč že v tem trenutku pripravljeni na nove politične spopade, ki izhajajo iz novih razmerij moči na področju odnosov med delom in kapitalom, in jih tudi že "prakticirajo". V vzhodnoevropskih državah pa se množice (ne)zaposlenih še vedno treznijo. Le kolikor se vročni procesi ustvarjanja nacij-držav hladijo, se obnavljajo stare ter odpirajo nove, politične, razpoke v njih.

### III. Problem "najšibkejšega člana"

Kot kaže, pa "vzhodnjaški totalitarizmi" in "prihod demokracije na Vzhod" nikakor niso bili - kot so številni pričakovali in o čemer so mnogi še vedno prepričani - "zadnje domine", ki naj bi padle v tej igri. Najbrž je to bila le "prva domina" ("najšibkejši člen") v igri, ki smo ji pričeli. Če je moč soditi po dogodkih tako v številnih zahodnih kot tudi vzhodnoevropskih državah, se zdi, da je bilo z razstrelitvijo vzhodnjaškega totalitarizma razstreljeno ali pa vsaj "nadomeščeno" osnovno nasprotje, ki je poganjalo desnorevolucionarne dogodke (Gunn: 1989) in njihovo diskurzivno matrico v osemdesetih in v dosedanjem poteku devedesetih. Še več, razletela se je matrica, na kateri je slonelo vse obdobje po drugi svetovni vojni. Namreč nasprotje med demokracijo in totalitarizmom! S padcem totalitarizma je prejšnja "dialektika" med demokracijo in totalitarizmom postala nemogoča, odvečna. Prišli smo torej do drugačnega simbolnega položaja. Prejšnji Vzhod je postal demokratičen. Demokratično-totalitarna matrica se nikakor več ni zmožna obnavljati tako, da povnanja, tako rekoč odstranjuje totalitarizem kot sebi nekaj tujega, zunanjega. Demokracija ("zahodna", seveda) se ni več zmožna "prečiščevati", tako da umazanijo (vzhodnega) totalitarizma odmetava daleč stran. Totalitarizem ("vzhodnjaški"), ki je bil nekoč daleč, daleč zunaj demokracije in demokratične Evrope, je s padcem Berlinskega zidu postal sestavina tako demokracije kot tudi Evrope (več v Talmon, 1952/1986). Ne glede na položaj te ali one nacionalne države ima vsaka od njih opraviti s svojim majhnim, ljubkim, domačim totalitarizmom. Tistega velikega, barbarskega, ki je - gledano z Zahoda - taboril tam nekje daleč na Vzhodu, namreč ni več. Na ravni tako analitične kot ideološke matrice je umanjkal veliki, generalni krivec, nekakšen Pascalov (sprevrnjeni) Bog. Težava je seveda to, da je veliki vzhodnjaški totalitarizem dobil številne mlade, ki so se demokratično raztepli po vsej Evropi: Zahodni in Vzhodni! Nekoliko ironično povedano, Evropa je (do)končno (?) združena, in sicer drugič (prvič je za to poskrbel Hitler) v svoji zgodovini, tako, da demokratično in enako zastopano gosti svoje domače nacionalizma, rasizme, ksenofobije...

S stališča revolucioniranja razmerij v Evropi po drugi svetovni vojni bi torej lahko rekli tole: nekoč zelo produktivno nasprotje med demokracijo in totalitarizmom (nasledek antifašističnega boja v formi hladne vojne) je prešlo v nekaj drugega. Kolikor se nista izenačila oz. prekrila, je to razmerje postalo znotrajdemokratično vprašanje, in sicer v obliki demokratičnega razmerja med (neo)liberalizmom in (neo)korporatizmom. Vendar to ni vse, kar bi kazalo poudariti. Neokorporatizma in neoliberalizma ne moremo obravnavati kot "nečesa popolnoma novega", še manj pa "potencialno produktivnega" in celo "zaželenega" ter politično "dobrega". Gre za nekaj, kar

je (tako po pojavnih oblikah kot tudi po sestavinah) zavezano tudi bogatemu izročilu evropske tradicije iz obdobja dvajsetih in tridesetih let tega stoletja. Seveda oplemeniteno in posladkano z - kot bi dejal Umberto Eco - "televiziokratičnimi" in "videokratičnimi" prijemi, a vendar tako pristno evropsko desno in konzervativno, kot je le mogoče.

#### IV. Neskončnost sindikalnih težav

Oglejmo si v nadaljevanju, kako se "nova doba" kaže v sindikalni luči, kako ti spremenjeni konteksti vplivajo na sindikate, na njihovo socialno in politično počutje ter, ne nazadnje, tudi na vlogo sindikatov tukaj in zdaj ter v prihodnje.

Najprej je treba opozoriti na spremembo ozračja, splošnega (političnega in diskurzivnega) konteksta dogajanj: na "obnovljeno" debato o konceptu in pomenih demokracije, ki poteka tako na Vzhodu kot na Zahodu. Gre za novost po drugi svetovni vojni. Po letu 1945 se je govorilo o vprašanju, kako se politično in socialno postaviti po robu vojaško poraženim nacizmom, fašizmom ter sorodnim gibanjem (režimom) po vsej Evropi.<sup>2</sup> Najnovejše razpravljanje o demokraciji ima v kontekstu sindikatov povsem konkretne, politično rečeno desne konotacije. Kot pravi Crouch, sta visoka inflacija v sedemdesetih, predvsem pa recesija v zgodnjih osemdesetih pripeljali do "histerične razprave o demokraciji, ki pa je ni bilo v petdesetih in šestdesetih". Zadeva je prišla tako daleč, da so za nastalo krizo (podobno je v zadnjem času v l.i. postsocialističnih sistemih) klicali "na odgovornost" - koga drugega kot - sindikate. Argumentacija je klasična: sindikati so tisti, ki onemogočajo razvoj, zaposleni s "previsokimi plačami" zvišujejo stroške nasploh, zmanjšujejo konkurenčnost nacionalnega gospodarstva... Iz inflacijske krize in recesije, pa tudi iz takšnega postavljanja vprašanja "odgovornosti sindikatov", nastane tisto, na kar opozarjaja Crouch in kar se imenuje "Gewerkschaftsstaat" ali pa "Trade-union state". Na prvi pogled ni nič posebnega, saj je to termin, ki je v Evropi znan od srede prejšnjega stoletja. Vendar pa je to za tiste, ki nekoliko bolj poznajo novejšo sindikalno zgodovino in (re)interpretacije le-te, nastale v XX. stoletju nič več in nič manj kot "frazza, ki je ni bilo slišati še od časov, ko jo je skovala Hiderjeva nacistična stranka ob izteku dvajsetih" (Crouch, 1993: 5, tudi Hitler, 1993: knj. II., 2., 4. in 12. pogl.). Takšna je, skratka, shematizirana slika "democracy debate" (Rose & Perers, 1977), ki bi jo - kot že povedano - kazalo šteti za neki najsplošnejši, spremenjeni diskurzivni kontekst evropskega sindikalnega dogajanja v danem trenutku. Na drugi ravni je treba omeniti pritisk tistega, kar Kester in Pinaud imenujeta "new ultra-liberalism", tako na področju politike kot tudi ekonomije. V imenu tega turboliberalnega načela, nekakšnega "korenjaškega liberalizma", je bilo v zadnjih dveh desetletjih podrti vse, kar je bilo na poti naložbam ali famoznemu "gibanju kapitala", o katerem govorijo prav v tistih mednarodnih finančnih ustanovah, ki čedalje bolj "disciplinirajo" vzhodnoevropske države in njih gospodarstva.

Iz teh dveh elementov, se pravi "demokratičnega" in "turboliberalnega" je moč pojasniti tudi korenito spremenjene trende na področju kolektivnega pogajanja. V nasprotju s stabilnimi leti neposredno po drugi svetovni vojni (obnova porušene celine) so sindikati na vseh ravneh bolj ali manj potisnjeni v nekakšno ameriško-japonsko paradigmo, v kateri procese sporazumevanja in dogovarjanja med organizacijami delodajalcev in delojemalcev na širših ravneh družbenega or-

ganiziranja in delovanja čedalje bolj nadomeščajo tekmovanja na ravni podjetja<sup>3</sup>. Tovrstne oblike sindikalnega delovanja so podprte tudi s številnimi teorijami, ki nasprotujejo vlogi sindikatov kot socialnih (političnih še posebej) regulatorjev. V zameno ponujajo neokonzervativni klic reaganovske administracije: "union busting"! Ideologem, ki bi ga lahko poslovenili kot "izničenje", "degradiranje" ali celo "radiranje" sindikatov, njihove družbene in politične vloge nasploh.<sup>4</sup>

Zgornjemu poskusu izničenja sindikatov ali vsaj omejitvi njihovega vpliva na okvir posameznega podjetja, ki prihaja iz dežel brez posebej razvite delavskosindikalne tradicije (Japonske, Singapur in Koreje (Shimada, 1988; Eisenstadt & Ben-Ari, 1990; Ishikawa & Széll, 1992)), je treba pristaviti vsaj še nekaj. Gre za značilna okolja, v katerih obstaja tako "agresivni management" (Sandberg, 1990) kot tudi drugačna (avtoritarna) tradicija (ne)sindikalnih odnosov, ki ne temelji na pogajanjih in sporazumih, temveč na konceptih tekmovalnosti in produktivizma.<sup>5</sup> S stališča sindikalnega delovanja pa je prav to tisto, kar vzpostavlja, v žargonu povedano, "by-pass sindikalnost". Gre za trende, ki ne zavračajo samo obstoječih oblik participacije (tradicija Zahodne Evrope), temveč ravnajo veliko bolj daljnosežno: spodnašajo namreč legitimnost sindikata kot pogajalskega partnerja. Tukaj potemtakem srečamo neki element, ki smo ga imeli priložnost opazovati štiri desetletja v socializmu: gre za sindikat(e), ki se nikakor niso zmogli prebiti do pozicije pogajalca in zastopnika (na nacionalni/državni ravni pa skorajda sploh ne), temveč jim je bila vsiljena vloga "velikega skrbnika" oz. tistega, ki naj sproti maši luknje, ki jih sistem pušča za sabo (Kuzmanič, 1988).

Vsaj skicirati kaže tudi velike spremembe v delovnem procesu in tehnologiji (Womack et al., 1990). Na kratko povedano, organizacijski model, ki bi ga lahko imenovali "stari" in ki so ga iznašli v Evropi/Ameriki, je bil značilen predvsem po svoji hierarhični (organski) urejenosti. Na vrhu je bila glava, ki se je - gledano navzdol - čedalje bolj širila proti navadnemu delavcu povsem na dnu hierarhične organizacijske lestvice (hobotnici podobna "organska organizacija"). Kot primer bi lahko vzeli proizvodnjo avtomobilov, ki so jo, denimo, organizirali v Fordovih tovarnah. Tu je v halah in za tekočimi trakovi delalo na tisoče delavcev, ki sploh niso vedeli, kaj bodo naredili oz., ne da bi bili odgovorni za karkoli drugega kot neposredno za tisto, kar so delali (za posamezni izsek delovne operacije). Temu primerno je bilo tudi nagrajevanje, zainteresiranost, odgovornost, moč in nenazadnje tudi učinkovitost zaposlenih, oz., v končni posledici, konkurenčnost nekega nacionalnega gospodarstva. "Novi", nehierarhični model pa ponavadi kot invencijo pripisujejo vzhodnjakom, predvsem Japoncem, ki naj bi prav po zaslugi organizacijskih sprememb "premagali" Evropejce in Američane - na področju učinkovitosti in s tem konkurenčnosti nacionalnega gospodarstva. Najbolj bistvena sprememba bi naj bilo to, da se sedaj ne vzpostavlja več "hierarhija", pač pa "projektno delovanje" zaposlenih oz. angažiranih v nekem produkcijskem procesu. Osnova ni več nesvoboden in neustvarjalen posameznik, ki je izoliran in podrejen višji hierarhični oblasti v tovarni (polvojaški organizaciji), pač pa oseba, ki veliko bolj demokratično "gara" v skupinah (working team). Tu - med drugim - tudi načrtujejo, kako in kaj/kdaj bodo izpeljali, dogovarjajo se kdo in kako bo kaj naredil, premišlujejo celo strategije trženja; zanje ne skrbi več "centralna enota", temveč posebni teami, ki se ukvarjajo s trženjem... Skratka, prejšnjega "nesvobodnega" in "neustvarjalnega" delavca bi naj sedaj nadomestila ustvarjalna in tudi "svobodna" osebnost in, nenazadnje, neprimerno učinkoviteje in prodornejše nacionalno gospodarstvo.

Vse kaže, da je keynejsijanski model države presegel svojo kritično mejo. Država je "preveč potratna"<sup>6</sup> in država blaginje, utemeljena na pomenu socialnih politik, se pravzaprav izteka. V tem kontekstu se težave sindikatov pojavljajo tudi pri vzpostavljanju na ravni terciarnega sektorja, se pravi nemanualnih delavcev in nestandardnih načinov/tipov zaposlovanja. Le-ta je v procesu širjenja. Prilagoditev "storitvenemu modelu" zaposlenosti (novim potrebam, novi mentaliteti, novim organizacijskim prijemom...) se namreč sindikatom sploh še ni posrečila. Kajti najpogosteje gre za razbite (dislocirane) obrate, majhna ali srednje velika podjetja, to pa postavlja pod vprašaj prevladujoče tradicionalne oblike in prijeme delovanja sindikatov na tej ravni. Hkrati z izstopom iz keynejsijanskega obdobja, gre tudi za prehod od industrijskega načina proizvodnje v postindustrijski: tega se pogostokrat določa tudi kot "service-dominated era" (terciarni sektor). Se pravi obdobje, v katerem ne prevladuje več industrijsko proizvodnje/ustvarjanje blag, izdelkov, dobrin temveč proizvodnje storitev, kar vsaj deloma spremlja tudi drugačna organizacija delovnega ter prostega časa. Pri tem ne gre toliko za produkcijske probleme v ožjem pomenu besede, kolikor za rast t.i. part-time dela, za pogodbeno, najpogosteje kratkotrajno zaposlovanje, pa tudi za takšne pojave, kot so prezgodnje upokojitve ipd., s katerimi imamo prve izkušnje tudi že v domačih okoljih, da o (množični) brezposelnosti niti ne govorim.<sup>7</sup>

Naslednji sindikalni problem je moč nakazati z nastopom prej omenjenega "turboliberalizma", ki rezultira tudi v rehabilitaciji davne, tako rekoč mitične vloge trga. Njegov pomen je poudarjen, tako kot je to bilo v pradavnih časih Addisona, Mandevilla ali pa Smitha, se pravi pred nekaj stoletji. Takrat je šlo predvsem za deregulativno in destruktivno funkcioniranje trga, vendar v tistih časih, v nasprotju z današnjim položajem še zdaleč ni bilo toliko gradiva za deregulacijo in razbijanje kot danes. Če si nastali položaj ogledamo še s strani zaposlenih, nezaposlenih, vedno večjega števila polzaposlenih ter brezposelnih, potem je na dlani, da so nastale spremembe tako na ravni mentalitete kot načinov izražanja solidarnosti. Zgodil se je namreč premik od kolektivnega dojetja in prakticiranja solidarnosti k individualnemu.<sup>8</sup> S tem je povezan tudi premik od splošne, globalne (na ravni sistema, simbolov, ideologije, države, če hočete) ravni obrambe delavskih, socialnih... itd. interesov k ravni podjetniškega, korporativnega.

Obenem je treba dodati še problem povečevanja razlike oz. koncentriranje razlike: med tistimi, ki so še vedno "socialno integrirani", vsaj na pol zaposleni, kolikor toliko "socialno", zdravstveno itd. zavarovani (tistimi, ki "služijo"... ) in tistimi, ki so socialno izključeni ali pa vsaj marginalizirani (tistimi, ki ne "služijo"). Po najbolj črnih napovedih se utegne pripetiti, da bodo procesi marginalizacije in izključevanja čedalje večjega števila ljudi in skupin iz kraljestva socialne integriranosti pripeljali celo do izginjanja tradicionalnih (socialnih) poklicnih skupin. Ni težko predvideti, da bi razpad tistega, kar je Weber imenoval Berufsethik (poklicna etika), utegnil biti poguben ne samo za sindikate in/ali podobne druge delavske združbe oz. združbe (ne)zaposlenih, pač pa tudi za sedanjo organiziranost družbe in celo za družbo kot takšno!

Na strani kapitala je še kriza velikih korporacij ter hiter razvoj majhnih podjetij (primer severne in posebej srednje Italije), s čimer je povezano tudi vprašanje t.i. informal economy. Med številnimi posledicami decentralizacije, relokacije in pa internacionalizacije delovnega procesa je tudi pojav drugačne razmestitve in selitve kapitala: to zajema neko za sindikate dokaj nerodno posledico - (pre)hitro in težko ulovljivo spreminjanje sedežev (ekonomske, politične, socialne... )



moči kapitala. Sindikati, definirani kot določena kontra (defenzivna) moč, se soočajo s čedalje težavnejšimi vprašanji nadzora, kontrole ali pa vsaj opazovanja tistih centrov moči, od katerih sta v veliki meri odvisna tako način kot tudi vsebina njihovega delovanja, da ne rečem sam obstoj. Hrbtina plat procesov selitve centrov moči (kapitala) so intenzivirani procesi migracij, ki dodatno odpirajo problem sindikalizacije in rekrutacije sindikalnega članstva.

Migracijski trendi seveda niso pomembni le s stališča kapitala, temveč tudi s stališča različnih nacionalnih politik: pri tem je posebej poudarjeno nacionalno. Treba je omeniti, vsaj še najnovejše procese, povezane z begunstvom in begunci (Kurdistan, Balkan, Severna Afrika...), pred katerimi se tako Evropa kot njeni sindikati nikakor ne morejo ubraniti. Obenem se ob evropskem združevanju postavlja vprašanje konfliktov, ki bodo posledica (ne)pretoka delovne sile v Evropsko unijo in znotraj nje. Ob tem bi kazalo obravnavati tudi probleme šovinizma, rasizma, antisemitizma in ksenofobije (Cheles, 1993; Ignazi, 1994). Le ti so toliko bolj pereči, ker vemo, da razvoj dogodkov v zadnjih nekaj let napoveduje, da ne gre začasne probleme, ampak za trende, ki se bodo v nekaterih okoljih prej razširili kot pa zožili.<sup>9</sup>

Eden pomembnejših pokazateljev težav, s katerimi se srečujejo sindikati, je tudi to, da raziskave od osemdesetih let naprej kažejo rastočo desindikalizacijo (padec gostote sindikalnega članstva) v številnih državah Zahodne Evrope. Kot ugotavlja Visser (v Regini, 1992: 21), sindikati v zadnjih desetletjih dosi teže "pritegnejo ali pa ohranijo članstvo". Razcep med državami, ki imajo visoko število sindikalno organiziranih in tistimi, ki imajo majhno število le-teh se "poglablja"! Padec sindikalnega članstva pa pomeni tudi manj delavskih predstavnikov v upravljalnih telesih podjetij itd.<sup>10</sup> Bolj natančno, v Franciji, Belgiji, na Nizozemskem je moč govoriti o upadanju sindikalnega vpliva kot rezultatu konfliktnega razmerja med kapitalom in izbranimi delavskimi predstavniki. Obenem se pojavlja problem, da se razmerje med sindikalnim članstvom in sindikati bistveno spreminja - ne samo po količinski, temveč tudi po kakovostni plati. Individualizem in privatizacija sta čedalje močnejša, sama ideja solidarnosti pa je - kot smo omenili - čedalje bolj dvomljiva. Sindikalni problem v tem kontekstu je, kje in kako oblikovati nov (splošen) odgovor, glede na spreminjajoče se potrebe delavcev. S stališča notranjega delovanja sindikatov se to nanaša na vprašanje, kako vzpostaviti več demokracije v organizaciji oz. kako preusmeriti svoje dosedanje (neučinkovite) politike ter se reorganizirati.<sup>11</sup>

Pojav, ki dodatno in sicer bistveno zmanjšuje moč sindikatov, je tudi ta, da je razlikovanje med zaposlenimi in sindikati čedalje večje, in to ne samo na ravni družbe, temveč tudi znotraj podjetij. Kot ugotavljata, denimo, Kester in Pinaud (1994), je problem to, da so bili sindikati v svojem dosedanjem razvoju (posebej v Franciji, pa tudi Italiji, čeprav gre za splošno razširjen pojav) preveč odmaknjeni od različnih tipov nesocialnega (političnega, denimo) vplivanja in participiranja. To velja tako za raven dejanske moči oz. dejanskega vplivanja kot tudi za subjektivna občutenja potencialnega članstva. Gledano na ravni podjetja pa to obenem pomeni, da je v prid tako zaposlenih kot tudi managementa, da okrepijo medsebojno finančno in "management-participacijo", saj to omogoča institucionalizirane kanale vplivanja med njimi, kar pa - izključuje iz igre sindikate!

K doslej naštetim problemskim sklopom, s katerimi se ubadajo sindikati konec tisočletja, bi bilo treba dodati vsaj še vprašanja energije, naravnih virov, okolja (Széll, 1992a), dejavnike, ki tudi

pomembno vplivajo na svet dela in proizvodnja. Tehnološke spremembe, socialne spremembe (individualizacija in individualizem) ter politične spremembe (neoliberalizem) ustvarjajo nekaj, kar bi lahko imenovali "novi delavec" oz. prej "nova delavka".

Če na probleme sindikatov gledamo s plati konfliktnosti kot take, je treba poudariti pojav, ki bi se mu - ne brez zvrhane mere ironije - lahko reklo "nova konfliktnost" (Regini & Sabel, 1989; Zeitlin, 1990; Edwards, 1992; Kester & Pinaud, 1994). To so konflikti, ki so pogostejši kot v prejšnjih obdobjih, vendar pa so po navadi učinek ravni delovanja grass-roots, se pravi, da prihajajo od strani ozkih in predvsem neizobraženih skupin delavcev. Še natančneje, najpogosteje gre za konfliktnost delavk, ki so imigrirale in ki so zaradi novega položaja, v katerem so se znašle, najbolj prizadete. Tako bi lahko ugotovili, da je videti vsaj dvoje: po eni plati sicer gre za "nove trende", toda obenem je moč govoriti o trendu, ki je istočasno "vračanje" za dve stoletji nazaj, ko so bile najbolj deprivilegirane (seveda skupaj z otroki, česar sindikati ponavadi sploh "ne vidi-jo") ravno tako ženske. Tukaj velja prastari rek: Nihil novum sub sole!

Ne nazadnje, vodstva sindikatov se čedalje bolj nagibajo k opazovanju okolja na način, da moč (prostore koncentracije moči) percipirajo kot nekaj, kar ni več v tovarni, temveč je raje presedlalo nekam drugam. Z drugimi besedami, čedalje bolj iščejo nove, drugačne in posredovane kanale vpliva na središča moči, ki se jim vedno bolj oddaljujejo. Od tod pa do morebitnega političnega delovanja sindikatov morda ni več tako daleč, kot se včasih zdi tistim, ki nikakor ne zmorejo pomoliti nosu izven družbenega.

## V. Zastarelost sindikatov?

Trendi v zadnjih desetletjih bi naj torej pričali v prid trditvi, da so sindikati postali nekoliko zastareli, če ne celo odvečni (Maire, 1987; Labbé & Croisat, 1992). Navedeni seznam težav je dovolj zgovoren.

Toda najprej si oglejmo, kaj bi lahko pričakovali v nadaljevanju devedesetih, v obdobju kriz, kar pomeni tudi izginjanje velikih in razraščanje manjših korporacij. Temu ustreza tudi nekakšno sesedanje sindikalnega delovanja. Kriza seveda pomeni tudi brezposelnost, recesijo, kar dodatno omejuje vrednost sindikalnega delovanja in krepi kvečjemu nekatere segmente (t.i. rank-and-file) njegove militantnosti. Obenem se vse bolj krepi terciarni sektor nemanualnih delavk in delavcev, ki niso tako dovzetni za sindikalno združevanje in delo kot njihovi manualni predhodniki. Spričo zakonodaje, ki zadeva tujce in pravico do dela je vse več tudi nestandardiziranih oblik (ne)zaposlovanja. Tudi na Slovenskem, še posebej, če gre za južnjake in begunce. Brezposelnost sicer ne raste več, vendar pa so je ustalila na razmeroma visoki ravni ("rezervna armada dela").

Lahko bi rekli, da se je bistveno spremenilo razmerje med managementom in delom, vendar pa ne zgolj "na škodo" dela, saj je tudi negotovost managementa postala tako rekoč strukturalna, kot bi dejal Streeck (1988). Tudi managerji so - to je bolj ali manj jasno vsem - najeti, in v nekem smislu so v podobnem položaju kot drugi, "navadno" zaposleni smrtniki. S prihodom združene

Evrope (Evropska unija) oz. z njeno "multinacionalnostjo" se pričakuje razvoj v smeri "mehke verzije nemškega modela" (Armingeon, 1989; Slomp, 1990; Hyman, 1992; Ferner & Hyman, 1992; Streeck, 1992; Regini, 1992; Teague & Grahl, 1992; Visser, 1992). Ta naj bi postal evropski - prej kot pa veliko manj urejen in manj kontrolabilen model neoliberalnega delovanja in politik, ki jih poznamo denimo v Britaniji ali ZDA. Seveda bi bil tokrat to "nemški model" brez tako velike vloge sindikalnega, kot jo ima sicer v Nemčiji (Schneider, 1989).

Obenem bi kazalo vsaj spomniti, da je bila preteklost industrijskega življenja v zadnjih dveh stoletjih polna cikličnih zasukov: tako na strani dela kot na strani delodajalcev in države. Že iz te opcije ne bi mogli potegniti sklep o zastarelosti sindikatov (Regini, 1981; Gerard, 1983; Lettieri, 1989; Accornero, 1992). Ostane namreč še vprašanje nerešenega pomena in pa namenov solidarnosti med zaposlenimi oziroma zmožnosti gibanj (ne)zaposlenih, da se potegujejo za družbeno in politično solidarnost. Gotovo je samo to, da je oblike solidarnosti, ki je bila vzpostavljena v socializmih, najbrž konec. To še ne pomeni, da velja isto tudi za nesocialistična okolja. Jasno je le to, da nikakršna unificirajoča ideologija ne zmore ohranjati solidarnosti. Po mnenju Reginija (1992) bi to spoznanje lahko vodilo tudi "nazaj" v t.i. poklicne sindikate<sup>12</sup>, veliko bolj decentralizirane oblike združevanja, iz katerih bi potem lahko nastale nove, razvitejše oblike.

Če je neki razvojni cikel na koncu, to ne pomeni nič drugega kot to, da se nek drugi šele začneja. V temelju obstajata vsaj dva možna scenarija<sup>13</sup>. Prva možnost je ohranitev obstoječe in prevladujoče ravni sindikalnega delovanja, ki pa bi z nastalimi spremembami, na katere smo skušali opozoriti v tem sestavku, bržčas peljale do marginalizacije in morebiti celo do "izginjanja", ponikanja sindikatov. Druga možnost, ki se mi zdi bolj verjetna (tudi zavoljo inerce sindikalno-institucionalnega obstoja, ki se nakazuje kot ogrožena), je razširitev sindikalnega delovanja na področja zunaj tradicionalno dojetega "socialnega" in "ekonomskega". Se pravi proti prostoru političnega, v smeri iskanja novih oblik politične participacije (Touraine, 1986; Emery, 1993). Morda je prav politična pobuda, ki jo utegnejo dati sindikati, med tistimi elementi, ki utegnejo vsaj ohraniti, če že ne razviti močno ogrožene in vase spodvite demokracije ob izteku tisočletja (Visser, 1987). Vendar, in to velja tako za demokracijo kot za sindikate - nikakor ni upravičeno veliko navdušenje, saj je znano, da so tako demokracija kot sindikati v zadnjem stoletju prevečkrat igrali konservirajočo vlogo. Ne nazadnje bi kazalo vsaj še upoštevati znano opozorilo, ki se glasi: *Unions may have a long-term future, but do union movements* (Crouch, 1990)?

V sedanjem trenutku se zdi, da se vladajoči razredi tako na Zahodu kot na Vzhodu počutijo dovolj močni za hiter obračun (poskus obračuna) z (ne)zaposlenimi. Spet smo v nekakšni "zlati kapitalistični dobi", kot bi dejal Marglin (1990). Kot nalašč puščamo za sabo "nokautirani" socializem in razpadli komunizem. Po desetletjih se zdi, da je "triumfalni kapitalizem", kot mu pravita Kester in Pinaud (1994), spet izkoristil priložnost za to, da ponovno vzpostavi delavske odnose po svoji lastni podobi. To pa pomeni predvsem, da mora znižati produkcijske stroške, zvišati mednarodno konkurenčnost nacionalnega gospodarstva, čim bolj depolitizirati ter predvsem marginalizirati tako sindikate kot tudi (ne)zaposlene, jih pač postaviti na "pravo mesto" oz. jim vzeti "pravo mero". In to bi utegnilo pomeniti, da smo spet na pragu novega obdobja "contestation", obdobja spopadanja in konfrontiranja oz. "kolektivne mobilizacije" kot smo navedli Reginija na začetku. Vendar tokrat v drugem pomenu: spopade tako med svetom delodajalcev in

delojemalcev na eni kot tudi med tem svetom in svetom delojemalcev, svetom marginaliziranih, iz družb izključenih osebkov, na drugi strani. Časi, ko se je sindikat zdel stabilizirajoč dejavnik (Perulli, 1990) družbe in celo politike - krog "dela, reda in miru" - so, tako se zdi, mimo.

Kar zadeva Slovenijo (delno tudi ves Vzhod), je moč pričakovati vsaj dvojni razvoj: nadaljnjo "sindikalno specializacijo" v smeri profesionalnih sindikatov (dosedanji primeri strojevodij, novinarjev, bančnikov in sindikatov kompanij/podjetij pričajo o tej možnosti), njihovo ljubosumno ohranjanje neodvisnosti, hkrati pa prehajanje elementa združevanja od ene konfederacije k drugi. Zdi se mi, da je Slovenija premajhna, da bi ji uspelo izničiti velik pomen sindikatov na nacionalni ravni, ne da bi je to tudi politično (tudi mednarodnopolitično) ugonobilo (Kuzmanić, 1994). Če je moč napovedati kakšno večjo "sindikalno nevarnost" v tem delu sveta, potem je to morebitna rast moči totalitarno naravnanih, sindikatom podobnih združb ter njihovega instrumentaliziranja v strankarsko-politične namene lokalnih "führerjev". Vendar pa je tudi to izvedljivo le pod pogojem združevanja v skladu z zgodovinsko že znanimi formulami. Torej, kot združevanje delavcev, intelektualcev, kmetov in vsaj še Cerkve, česar glede na omenjeno majhnost in pa omejenost resursov v Sloveniji nikoli ne bo moč povsem izključiti.

#### OPOMBE

1. Eden največjih poskusov tovrstnega defenzivnega delovanja se je pripetil (propadel je predvsem zavoljo uporabe oborožene sile!) že na začetku pojavljanja neokonzervativizma. Kljub številnim kontroverznim prvinam ter konkretnemu kontekstu v Veliki Britaniji je imela dolgotrajna serija štrajkov rudarjev zoper prijeme železne vlade gospe Thatcherjeve v letih 1984/1985 tudi simbolni pomen - kot poskus obrambe doseženega v povojnem obdobju. Prim. več v Hain (1986).

2. Demokracija, ki sedaj spet postaja dvoumljiva, je bila izdelan odgovor, ki je prišel predvsem iz ameriške tradicije demokratičnega mišljenja. V tem oziru se kaže spomniti, kako so nastale (zvečine še vedno veljavne) ustave Japonske, Nemčije ter delno tudi Italije.

3. Gre za trend, ki je živ tudi v postsocialistični Sloveniji ("južnoamerikanizirani Hrvaški" in drugod) in sicer veliko bolj kot v nekaterih drugih (manj razvitih) vzhodnoevropskih državah. Opazovalcu s strani je v tem pogledu denimo moč svetovati, naj čim budneje spremlja prihodnji potek dogodkov in "(ne)konfliktni razvoj" v velikem in močnem podjetju, kakršen je ljubljanski "Lek": ta se - med drugim - ponša tudi s svojim sindikatom podjetja. Izjemno instruktivno berilo o "fingiranju konfliktov" v situacijah kompanijskih/podjetniških sindikatov prim. v Ben-Ari (1990).

4. Na Slovenskem v zadnjem času tako čislani liberalni teoretik, Avstrijec, ki je najbolj ustvarjalni del svojega življenja preživel v Londonu, F. A. Hayek, je na začetku osemdesetih razvil neke vrste "teorijo", ki je povezovala dvoje: "the trade unions" in pa - uganite - "economic decline". Eden sklepov tega mojstra je bil kajpak ta, da "ni rešitve za Britanijo, dokler se ne izničijo sindikalni privilegiji" (Hayek, 1980)! Dve leti pozneje pa je bil že izdelan predlog sprememb zakonov proti "sindikalnemu monopolu". Minford je bil avtor tega predloga, podlago zanj pa je našel v prastari argumentaciji, po kateri so "sindikati uničili milijon delovnih mest" (Minford, 1982).

5. Naj vsaj opozorim, da se postsocialistični diskurz kaj malo razlikuje od postindustrijskega, ki mu tukaj sledim. Prepojen je z izrazi, kot so: učinkovitost, prehitevanje, kakovost, uspešnost, kompetitivnost... Brez pretiravanja bi lahko dejal, da je postala nekakšen ideal postsocialističnega razvoja mešanica med japonskim in južnokorejskim "modelom uspešnega gospodarstva". Diskurzi denimo prvega moža češke vlade, Klause, hrvaške, Valentića ter v manjši meri slovenske, Drnovškega so polni tovrstnih ideoloških označevalcev.

6. Eden resnejših pokazateljev "potratnosti države" bi naj bil tudi javni dolg. "Evropski javni" dolg se v letu 1994 giblje med naslednjimi vrednostmi (v milijardah equjev): Belgija 142; Velika Britanija 47; Danska 66; Francija 57; Nemčija 46; Grčija 98; Irska 92; Italija 114; Luxemburg 7; Nizozemska 81; Portugalska 68; Španija 57. (Vir: The Philip Morris Institute for Public Policy Research, francoska izdaja: L'Union Monétaire Européene, est-elle morte?, Avril 1994).

7. Stopnja evropske brezposelnosti se trenutno ne giblje globoko pod od 10%. Če vzamemo skupno podobo najbolj razvitih dežel sveta (Klub-7), imamo od leta 1988 tele odstotne deleže nezaposlenih: 1988 - 6,8%; 1989 - 6,3%; 1990 - 6,2%; 1991 - 7,1; 1992 - 7,8%; 1993 - 8,5%; ter dosednji potek 1994 - 8,6%. Podatki Evropske skupnosti, objavljeni v L'Espresso 18. Feb. 1994.

8. V klasični maniri ("Zbogom proletariatu" itd.) Gorz (1989) to imenuje "the end of working-class humanism".

9. Pojavi od nacionalizmov, šovinizmov do rasizmov seveda niso in ne bodo šli mimo delavcev. To seveda velja tudi za postsocialistične države, saj so "delavci veliko bolj odvisni, nacionalno osvobajanje pa vidijo kot neločljivo od socialnega napredovanja" (Munck, 1988; 108).

10. Kot opozarjajo britanski raziskovalci, ko govorijo o izkušnjah z desno revolucijo Thatcherjeve, je "posebej izpostavljeno dejstvo, da je rast (nove, op. K.T.) zaposlenosti koncentrirana v tistih panogah, v katerih je navzočnost sindikatov nizka" (Edwards, Hall, et al., 1992: 61).

11. V nasprotju s tistimi, ki so mnenja, da število članov sindikata ni tako odločilnega pomena, kot se po navadi domneva (denimo v Rosanvallon, (1988)), Visser meni, da je članstvo še vedno "kritični vir", od koder se izvaja pomembna (tudi politična) moč sindikatov (Visser, v Regini, 1992).

12. Streeck pa dodaja: "Craft unions were producers of skills as well as sellers. At the present day, there are industries in the US where high standards of training at the workplace, and indeed the very provision of such training, depend on strong craft-union presence and disappear with the decline of unionization" (Streeck, 1992; 266).

13. Kester & Pinaud (1994) govorita o treh scenarijih, ki jih imenujeta: bread and butter; consolidation ter scenarij 21, ki meri na "demokratsko participacijo".

## LITERATURA

Accornero, A. (1992), *La Parabola del Sindacato*, Il Mulino, Bologna

- Arendt, H. (1973), **The Origins of Totalitarianism**, André Deutsch, London
- Armingeon, K. (1989), "Trade Unions Under Changing Conditions: The West German Experience 1950-1985", **European Sociological Review**, vol.5, št.1
- Atkinson, J. (1987), "Flexibility or Fragmentation?", **Labour and Society**, vol.12, št.1
- Baglioni, G. & Crouch, C. (ur.) (1990), **European Industrial Relations**, Sage, Beverly Hills
- Bamber G.J. & Lansbury R.D. (1987), **International and Comparative Industrial Relations**, Allen & Unwin, London
- Ben-Ari, E. (1990), "Ritual Strikes, Ceremonial Slowdowns: Some Thoughts on the Management of Conflict in Large Japanese Enterprises"
- Black, A. (1984), **Guilds and Civil Society in European Political Thought from the Twelfth Century to the Present**, Methuen & Co. Ltd., London
- Boyer, R. (ur.) (1988), **In search of Flexibility: European Economies in Transition**, Clarendon Press, Oxford
- Cheles, L. (ur.) (1993), **Neo-fascism in Europe**, Longman, London & New York
- Coenen, H. & Leisink, P. (ur.) (1993), **Work and Citizenship in the New Europe**, Elgar, Aldershot
- Cooper, M.R. (1982), **Search for Consensus. The Role of Institutional Dialogue between Government and Employers: The Experience of Five Countries**, OECD, Paris
- Cox, D. & Morgan, J. (ur.) (1992), **Facing the Future**, University of Nottingham Press, Nottingham
- Cox, R. & O'Sullivan (1988) (ur.), **The Corporate State: Corporatism and the State Tradition in Western Europe**, Elgar, Aldershot
- Crouch, C. (1990), "United Kingdom: the Rejection of Compromise", v: Baglioni, G. & Crouch, C.J. (ur.), **Industrial Relations in Europe, The Challenge of Flexibility**, Sage, London
- Crouch, C. (1993), **Industrial relations and European State Traditions**, Clarendon Press, Oxford
- Daubler, W. & Lechner, W. (ur.) (1991), **Die Gewerkschaften in der Zwölf EG-Ländern**, Bund, Köln
- Eisenstadt, S.N. & Ben-Ari, E. (ur.) (1990), **Japanese Models of Conflict Resolution**, Kegan Paul International, London

- Edwards, Hall, et al. (1992), "Great Britain: Still Muddling Through", v: Ferner, A. & Hyman, R. (ur.), **Industrial Relations in the New Europe**, Blackwell, London
- Emery, F.E. (1993), **Participative Design for Participative Democracy**, The Centre for Continuing Research, Australian National University, Canberra
- Esping-Andersen, G. (1990), **The Three Worlds of Welfare Capitalism**, Polity Press, Oxford, Princeton University Press, Princeton, New York
- Ferner, A. & Hyman, R. (ur.) (1992), **Industrial Relations in the New Europe**, Blackwell, London
- Flora, P. & Heidenheimer, A. (1981), **The Development of Welfare States in Europe and America**, Transaction Books, London
- Goldthorpe, J.H. (ur.) (1984), **Order and Conflict in Contemporary Capitalism**, Oxford University Press, Oxford
- Gerard, A. (1983), **Le Pouvoir Syndical**, Dunod, Paris
- Goetz, A. (1989), **Critique of Economic Reason**, Verso, London
- Gunn, S. (1989), **Revolution of the Right**, Pluto Press, Amsterdam
- Hain, P. (1986), **Political Strikes**, Penguin, London
- Hall, M. (1992), **Legislating for Employee Participation: A Case Study of the European Works Councils Directive**, Warwick Research Paper, št.39
- Harding, N. (ur.) (1984), **Socialism, Society and the Organic Labour State**, Macmillan and St. Anthony's College, Oxford
- Hayek, F.A. (1980), **Unemployment and the Unions, 1980s: The Distortion of Relative Wages by Monopoly in the Labour Market**, Institute of Economic Affairs
- Hilder, A. (1993), **Mein Kampf**, Pimlico, London
- Horne, T.A. (1978), **The Social Thought of Bernard Mandeville, Virtue and Commerce in Early Eighteenth-Century England**, Columbia University Press, New York
- Hyman R. & Streeck W. (ur.) (1988), **New technology and Industrial Relations**, Basil Blackwell, Oxford
- Hyman, R. (1991), "European Unions: Towards 2000", **Work, Employment & Society**, vol.5, št.4

Hyman, R. (1991), "The Theory of Production and the Production of Theory", v: Pollert, A. (ur.), **Farewell to Flexibility?**, Blackwell, Oxford

Ignazi, P. (1994), **L'estrema destra in Europa**, Il Mulino, Bologna

Ishikawa, A. & Széll, G. (1992), **Participation and Co-management: the Japanese Participation Formula**, Osnabruecker Sozialwissenschaftliche Manuskripte

Kern, H. & Schumann, M. (1984), **Das Ende der Arbeitstelung? Rationalisierung in der Industriellen Produktion**, Beck, Munich

Kester, G. & Pinaud, H. (ur.) (1994), **Trade Unions and Democratic Participation, a Scenario for the Twenty First Century**, ISS/LERPSO, Paris, The Hague

Van Kersbergen, K. (1991), **Social Capitalism**, Phd. Dissertation, European University Institute, Florence

Kuzmanić, T. (1988), **Labinski štrajk, paradigma-začetka konca**, KRT, Ljubljana

Kuzmanić, T. (1993), "Stalinism as a Problem of Methodology", v: Kuzmanić & Truger (ur.), **Yugoslavia, War...**, Austrian Study Centre for Peace and Conflict Resolution, Schlaining, and Peace Institute, Ljubljana (second edition)

Kuzmanić, T. (1994), "Strikes, Trade Unions and Slovene Independency", v: Kraft & Benderly (ur.), **Independent Slovenia**, St. Martin's Press, New York

Labbé, D. & Croisat, M. (1992), **La Fin des Syndicats**, L'Harmattan, Paris

Lettieri, A. (ur.) (1989), **Ripensare il sindaco**, Franco Angeli libri, Milano

Maire, E. (1987), **Nouvelles Frontières pour le Syndicalisme**, Syros, Paris

Marglin, S. & Schor, J. (ur.) (1990), **The Golden Age of Capitalism**, Oxford University Press, Oxford

Marin, B. (ur.) (1990), **Governance and Generalized Exchange**, Campus Verlag, Frankfurt am Main

Millward, N., Stevens, M., Smart, D. & Hawes, W.R. (1992), **Workplace Industrial Relations in Transition**, Dartmouth Publishing, Aldershot

Minford, P. (1982), "Trade Unions Destroy a Million Jobs", **Journal of Economic Affairs**, št.2



- Mueller-Jentsch, (1988), "Industrial Relations Theory and Trade Union Strategy", **International Journal of Comparative Labour Law and Industrial Relations**, vol.4, št.3
- Mueller-Jentsch, (1988), **Zukunft der Gewerkschaften**, Campus, Frankfurt, New York
- Munck, R. (1988), **The New International Labour Studies**, An Introduction, ZED Books Ltd., London and New Jersey
- Naschold, F., Cole, R.E., Gustavsen, G. & Beinum, H. (1993), **Constructing the New Industrial Society**, van Gorcum, Assen/Maastricht
- Offe, C. (1984), "Arbeitsgesellschaft": **Strukturprobleme und Zukunftsperspektiven**, Campus Verlag, Frankfurt, New York
- Offe, C. (1985), **Disorganized Capitalism**, Polity Press, Cambridge
- Pekkarinen, et al. (ur.) (1991), **Social Corporatism and Economic Performance**, Oxford University Press, Oxford
- Perulli, P. (1990), "Italian Unions as a Stabilising Force of the Political System", **Labour**, vol.4, št.25-34
- L'Union Monétaire Européene, est-elle morte?** (1994), The Phillip Morris Institute for Public Policy Research, Avril
- Pollert, A. (ur.) (1991), **Farewell to Flexibility?**, Blackwell, Oxford
- Regini, M. (1981), **I dilemmi del sindacato**, Il Mulino, Bologna
- Regini, M. (1991), **Confine Mobile**, Il Mulino, Bologna
- Regini, M. (ur.) (1992), **The Future of Labour Movements**, Sage, London
- Rosanvallon, P. (1988), **La question syndicale, Histoire et avenir d'une forme sociale**, Calman-Levy, Paris
- Rose, R. & Perers, G. (1977), **Can Governments Go Bankrupt**, Yale University Press, New Haven
- Saba, L. (1992), "Il sindacato e la partecipazione: forme, istituti e organismi partecipativi nel rapporto con l'impresa", v: Ambrosini, M., Colosanto, M. & Saba, L. (ur.), **Partecipazione e Coinvolgimento nell'impresa degli anni 90**, Franco Agnelli, Milan
- Sandbert, A. (1990), **Union Responses to "New Management"**, tekst predstavljen na konferenci ISA, Madrid

- Schneider, M. (1989), **Kleine Geschichte der Gewerkschaften**, J.H.W. Dietz Nachf. Verlag, Bonn
- Shimada, H. (1988), "Japanese Trade Unionism: Postwar Evolution and Future Prospects", **Labour and Society**, vol.13, št.2
- Slomp, H. (1990), **Labour Relations in Europe: A History of Issues nad Developments**, Greenwood, New York
- Smith, A. (1986), **The Wealth of Nations**, Penguin Classics, London
- Squarzon, C. (1991), "Sindicalizzazione e rappresentanze", v: CESOS, **Le Relazioni industriali in Italia, Rapporto 1990-91**, Edizioni lavoro, Roma
- Streeck, W. (1992), "Training and the New Industrial relations: a Strategic Role of Unions", v: Regini, M. (ur.), **The Future of Labour Movements**
- Széll, G. (ur.) (1992), **Labour Relations in Transition in Eastern Europe**, de Gruyter, Berlin, New York
- Széll, G. (1992a), "The Environmental Crisis at the Turn of the Millenium", **Revue Internatinalne de Sociologie**, št.1
- Széll, G. & Nicolau-Smokoviti, L. (ur.) (1994), **Participation, Organisational Effectiveness and Quality of Working Life in the Year 2000**, Peter M. Lang, Zuerich/New York
- Talmon, J.L. (1952/1986), **The Origins of Totalitarian Democracy**, Penguin, London
- Teague, P. & Grahl, J. (1992), **Industrial Relations and European Integration**, Lawrence & Wishart, London
- Touraine, A. (1986), "Unionism as a Social Mmovement", v: Lipset, S.M. (ur.), **Unions in Transition**, Institute for Contemporary Studies, San Francisco
- Treu, T. (ur.) (1992), **Participation in Public Policy-Making**, de Gruyter, Berlin/New York
- Visser, J. (1987), **In Search of Inclusive Unionism**, Dissertation, Universiteit van Amsterdam, Amsterdam
- Visser, J. (1988), "Trade Unionism in Western Europe: Present Situation and Prospects", **Labour and Society**, vol.13, št.2

*EVROPSKEMU SINDIKALNEMU TRENUTKU NAPROTI*

Visser, J. (1992), "The Netherlands: The End of an Era and the End of a System", v: Ferner, A. & Hymyn, R. (ur.), **Industrial Relations in the New Europe**, Blackwell, London

Waddington, J. (1992), "Restructuring Representation: Trade Union Mergers, 1980-1988", v: Cox, D. & Morgan, J. (ur.), **Facing the Future**, University of Nottingham Press, Nottingham

Windolf, P. (1990), "Productivity Coalitions and the Future of Unionism: Disintegration of Generalized Political Exchange?", v: Marin, 1990

Womack, J.P., Janes, D.T. & Roos, D. (1990), **The Machine that Changed the World**, Ranson Associates, New York

Zeitlin, J. (1990), "The Triumph of Adversarial Bargaining", **Politics and Society**, vol.18, št.3